

УДК 398. 332 (477. 85)

*Михайло Чучко
(Чернівці)*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ПОБУТ БУКОВИНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В ІМПЕРІЇ ГАБСБУРГІВ

Однією з характерних рис традиційного суспільства була його релігійність. Не дивно, що весь життєвий цикл православного населення Буковини кінця XVIII – початку XX ст. був тісно пов'язаний з церквою та її служителями, на яких церковні канони покладали не лише здійснення відповідних таїнств, але й обов'язок морального виховання віруючих в душі євангельських заповідей.

Вивчення церковно-релігійного життя на Буковині має свою історію. В різний час його дослідженням займалися В. Мордвінов, І. Сбієра, І. Ончул, Е. Воробкевич, Г. Воскресенський, І. Ністор, Е. Турчинський, О. Масан, Б. Боднарюк¹. На особливому статусі православного кліру в соціальній структурі традиційного буковинського суспільства наголошували в працях етнографічного спрямування Г. Купчанко, Л. А. Сімігінювич-Штауфе, Р. Ф. Кайндль, О. Манастирський, В. Козаришук, Е. Фішер, Д. Дан². Однак, як і раніше ця проблема залишається актуальною і в багатьох аспектах невивченою. Зокрема, недостатньо дослідженим залишається питання соціально-економічного становища православного духовенства на Буковині в австрійську добу. Особливо маловивченими є регіональні особливості побуту буковинського сільського кліру. Тож пропонуване дослідження має на меті заповнити окремі прогалини в цьому вельми актуальному питанні.

На момент прилучення буковинського краю до імперії Габсбургів стан матеріального забезпечення місцевого православного кліру бажав бути кращим. У особливих нестатках жило сільське духовенство, яке, не маючи сталих засобів до існування, переймалося передусім вирішенням власних матеріальних проблем, а не просвітленням в душі євангельських заповідей своїх підопічних³. Через це, за словами молдавського боярина В. Бальша, буковинські селяни погано відвідували церкву і заледве виплачували священику щорічне утримання в розмірі 6 золотих⁴.

Суттєві зрушення в справі визначення та нормативного оформлення засобів матеріального утримання парафіяльного кліру на Буковині сталися

у 1786 р. У виданій австрійським цісарем Йосифом II “Постанові про впорядкування духовної, церковної та шкільної справи на Буковині”⁵ кошти на утримання духовенства планувалося брати із щойно створеного з колишніх церковно-монастирських володінь Буковинського греко-православного релігійного фонду. Доки прибутки фонду зростуть настільки, що дозволять виплачувати кліру таку платню, замість грошових окладів, кожному парафіяльному священику визначався для користування земельний наділ в 44 йохи (так звана сесія), який повинні були обробляти парафіяни, відробляючи на користь пароха щорічно 2 дні від кожного двору.

Земельний наділ і рухоме майно священика звільнялося від будь-яких податків. Парафіяльний священик обкладався лише щорічним збором в розмірі 3 крейцери на користь єпархіального архієрея (від кожного двору, що знаходився в парафії). А окружному протоієрею визначалася данина в розмірі 1 флорина 30 крейцерів готівкою або 1 корець (50 кг) кукурудзи “натурою”. У випадку придбання священиком земельної ділянки зверх визначеного в регламенті наділу він оподатковувався на загальних підставах⁶.

Регламент забороняв духовним особам купляти нерухоме майно без одержання попередньої згоди надвірної військової ради, оскільки заняття сільським господарством відволікало би їх від виконання пастирських обов’язків. Священикам не можна було також відвідувати корчми, торгувати худобою, вином, займатися візництвом та виконувати чорні роботи⁷.

Важливим моментом цього законодавчого акту було скорочення штатів парафіяльного кліру, який майже удвоє перевищував на той час потреби населення краю. Зокрема, число священиків по парафіях скорочувалося з 448 до 259 осіб, а посади парафіяльних дияконів ліквідовувалися зовсім⁸.

На відміну від штатних духівників, священикам, що залишилися поза штатом, було виділено у користування половинний земельний наділ розміром в 22 йохи. За ними збережено також імунітет щодо сплати податків, увільнення від військової повинності та надано право займатися скотарством. У випадку появи вакантного місця пароха їм надавався пріоритет у його зайнятті. Залишені за штатом диякони користувалися всіма громадянськими правами: могли вільно займатися господарством та посідати місця церковних співаків (даскалів) або паламарів. Оподатковувалися вони нарівні зі світськими особами⁹.

На жаль, після смерті Йосифа II пільги та привілеї, надані духовенству у 1786 р., за його наступників – Леопольда та Франца I – належним чином не виконувалися. Мало того, крайова австрійська адміністрація у Львові, усупереч постановам регламенту про пріоритетне використання коштів релігійного фонду на потреби культу та народного шкільництва, розпоряджалося ними на власний розсуд, що призвело до фінансових втрат¹⁰.

Ситуація з коштами на утримання кліру дещо покращилася внаслідок виходу постанови від 18 грудня 1820 р. Вона виправила стан справ в управлінні Буковинським релігійним фондом настільки, що вже у 1826 р. висвяченим у священники випускникам вищої Православної богословської школи в Чернівцях було визначено платню у 300 золотих¹¹. У 1835 р. така ж сума утримання призначалася по висвяченню випускникам Православного богословського інституту¹².

Загалом сільські священники не лише в матеріальному забезпеченні, але й у посіданні місця пароха цілком залежали в досліджуваній період від милості австрійських властей та великих землевласників, що володіли правом церковного патронату в громадах¹³.

У особливо важких матеріальних умовах доводилося працювати духовенству гірського Русько-Кимполунзького округу. У відповідній записці, поданій тамтешніми священниками до окружної адміністрації в листопаді 1843 р., повідомляється, що гірське духовенство за браком дотації не в змозі належним чином виконувати свої душпастирські обов'язки. Із 17 парафій 6 – постійно вакантні і обслуговуються сусідніми священниками.

Для покращення становища дописувачі пропонували:

1) збільшити платню гірських парохів до розмірів платні, яку одержували священники в долинах; 2) всі працездатні й чесні священники “старої школи” повинні отримувати дотацію в сумі 300 золотих, а менш придатні до душпастирства – 100 золотих на рік чи прикріплятися як допоміжні до більш досвідчених пастирів, або зовсім звільнитися; 3) священникам “нової школи”, якими планується поповнити вакантні парафії, через брак парафіяльних сесійних ґрунтів і інших прибутків визначити платню в 200 золотих.

Автори записки повідомляють і про факти втручання в релігійні справи місцевих дідичів, котрі нерідко перешкоджають духовенству виконувати свої обов'язки, а також про посилення прозелітичних заходів римо-католицьких і греко-католицьких ксьондзів, “які добре оплачуються,

а тому не ставлять своїм парафіянам жодних вимог про оплату за виконання релігійних функцій, через що піддані виявляють впертість і неслухняність щодо православних духівників¹⁴.

Намагаючись покращити матеріальне становище кліру, Буковинський єпископ Євгеній Гакман ще у 1842 р. подав на розгляд австрійського цісаря документ під назвою “Друге загальне впорядкування парафій”. Затвердив його Фердинанд I лише через рік¹⁵. Згідно з цим нормативним актом в єпархії збільшувалася кількість протоієрейських округів та парафій, запроваджувалась посада допоміжного священика – кооператора¹⁶.

Завдяки клопотанням консисторії у 1862 та 1875 рр. буковинським священикам було помітно підвищено розміри дотацій, платні та допомог¹⁷. Найвищі оклади отримали парохі гірських Путилівського та Молдавсько-Кимполунзького благочинь – відповідно 600 і 500 золотих на рік; в інших сільських парафіях платня парафіяльного священика становила 420 золотих. Що ж стосується розмірів земельної ділянки для парохів – сесії, то вона всюди залишалася однаковою – 44 йохи. Так само сталою залишилася такса за виконання треб.

Принагідно варто зауважити, що визначені у нормативних актах грошові оклади виплачувалися парафіяльним священикам не в повному обсязі, а лише покривали різницю між доходами, які одержував священик від сесійного ґрунту та виконання треб і розміром встановленої йому платні.

На відміну від парохів, допоміжні священики не користувалися ні поземельним наділом, ні правом присвоєння грошей за треби, а отримували платню із релігійного фонду. В сільській місцевості вона становила 300 золотих.

Багатодітним парохам, в разі потреби, з релігійного фонду надавалась дотація або додаткова платня в розмірі від 80 до 200 золотих¹⁸.

Через те, що багато священиків, ігноруючи поставлені над ними церковні уряди, випрошували собі різні грошові допомоги з релігійного фонду безпосередньо через австрійську адміністрацію, Буковинська православна консисторія в циркулярах 1856, 1871 та 1901 рр. застерігала їх від подібних порушень субординації і наказувала, щоб надалі такі прохання подавалися владі лише з її відома¹⁹.

Окрім зарплатні – “конгури”, нормативними актами середини ХІХ ст. визначалися також розміри пенсійного забезпечення відставних священиків. Сума пенсійних виплат перестарілим священикам складала від 100 до 500 золотих²⁰.

За цесаря Франца-Йосифа I було запроваджено також пенсії для вдів та сиріт священників (раніше вони залишалися в нужді після втрати годувальника). Згідно декрету 1849 р. вдовам і сиротам духівників виплачувалося щорічне утримання від 80 до 120 золотих та 30 золотих дотації з релігійного фонду. У 1889 р. розміри цих пенсійних виплат були збільшені, досягнувши суми 295 золотих 87 крейцерів²¹.

Чергове підвищення розмірів конгури для священників та пенсійних виплат для їх вдів і дітей відбулося у січні 1899 р.²²

Окрім виплати визначеної матеріальної винагороди за службу, нормативні акти кінця XVIII-XIX ст. застерігали за духовними особами право на безкоштовне користування парафіяльним житлом, а за відсутності такого, гарантували їм надання відповідної грошової компенсації для найму квартири. В сільських парафіях сума квартирних для парафіяльного священника становила 120 золотих, а для кооператора – лише 80²³.

Принагідно слід зауважити, що незважаючи на урядові розпорядження 1843 та 1893 рр., до введення у дію правил про конкурентність, проблема забезпеченості православного духовенства парафіяльним житлом продовжувала залишатись невирішеною²⁴. Тож станом на 1900 р. парафіяльного житла потребували 60 парохів та 48 допоміжних священників²⁵.

Наприклад, у Луківцях парафіяльний священник до 1894 р. жив у домі, який призначався для прислуги, а потім перейшов до старої напівгнилої хати. У Комарівцях до 1895 р. духівник взагалі мешкав у трупарні. У Кучурові у 1896 р. лише один духівник мав будинок, а інший залишився без житла²⁶. У Панській Долині в 1897 р. парафіяльний адміністратор Е. Никорович жив в будинку, ураженому грибком, внаслідок чого він та його дружина страждали від хвороб²⁷. Навіть у Радівцях, де знаходились колишні єпископські палати, православний священник, за словами отця Е. Воробкевича, змушений був винаймати собі за гроші помешкання, бо в тих будівлях, хоча вони й належали релігійному фондові, жили австрійські офіцери²⁸.

Оскільки фондівських дотацій на будівництво житла для священників не вистачало, консисторія у циркулярі від 10 (22) липня 1897 р. рекомендувала релігійним громадам брати на такі цілі позичку. Роком раніше так вчинив парох Т. Семанюк з Вижниці. Як повідомляла у 1896 р. газета “Буковинські Відомості”, цей священник, що майже 10 років змушений був мешкати “в жидівських хатах”, постановив собі працювати

доти, поки не побачить збудований в його громаді парафіяльний дім. Реалізувати ці наміри пароху вдалося завдяки залученню до співучасті в будові поміщика, громади та фонду. Насамперед, він одержав від місцевого дідича графа Рея земельну ділянку вартістю 2000 золотих, за яку громада заплатила тільки 300 золотих. Потім на цій ділянці за пожертви дідича (1076 золотих), релігійного фонду (2000 золотих) та парафіян (2000 золотих) громада звела мурований будинок, який вкрили бляхою²⁹.

З метою ознайомлення зі станом справ щодо побудови парафіяльного житла у червні 1898 р. крайова адміністрація Буковини дала вказівку всім повітовим старостам у тритижневий термін подати до неї точний список православних церковних парафій, де ще не збудовано будинків для священників. Характерно, що останнім теж давалася вказівка надати щодо цього необхідну інформацію і висловити свої пропозиції. Оскільки це, як зазначалося у циркулярі, було “в інтересах самих душпастирів і держави, адже через нестачу домів і через проживання окремих парохів далеко від своїх парафій, терплять вони тяжкі нестатки і не можуть успішно працювати”³⁰. Варто відзначити, що протягом 1900-1906 рр. крайова адміністрація видала ще цілий ряд розпоряджень, покликаних забезпечити реалізацію конкуренційних правил стосовно будівництва парафіяльного житла та спрямованих на посилення контролю за станом справ в цьому питанні³¹.

Але, як зазначає консисторський радник О. Манастирський, “попри енергію і прихильність з боку ц. к. влади мета ще дотепер неосягнена і так скоро неосягнеться, бо через довготривалість конкуренційних трактацій і комісії з одного боку, а надмірне обтяження і збідніння найважливішого фактору, тобто нашого сільського народу з іншого боку відкладається новобудова від одного року на другий і таким чином унеможлиблюється досягнення цієї мети”³².

Порівняно з молдавською добою, певних позитивних зрушень зазнало православне духовенство краю у приватному житті. В часи, коли австрійські війська зайняли Буковину, генерал Г. фон Сплени застав місцеве духовенство у досить невтішному моральному та освітньому стані: “Весь цей клір не має освіти і своє незнання розповсюджує на питання віри. Їх приватне життя непохвальне, проте вони можуть тримати простий люд в шорах, користуючись показними, занадто суворими постами”³³. Крім того, буковинське “духовенство та селяни особливо схильні до вживання горілки”³⁴.

І хоча окремих вад, зокрема пияцтва, куріння тютюну, нехтування рідною мовою, недбальства в одязі, марнотратства, нехтування

пастирськими обов'язками буковинський сільський клір остаточно не позбувся й у XIX ст., матеріальні та освітні здобутки буковинської поліетнічної православної спільноти призвели до того, що законодавчо оформлений духовний стан почав поступово перетворюватися на своєрідну замкнену групу, подібну до тієї, котру представляло духовенство в Російській імперії, базуючись на європейському культурному вихованні³⁵. Як підкреслював у зв'язку з цим австрійський дослідник Е. Турчинський, “соціальний престиж, який змінювався у галузі православної народної культури під впливом середньоевропейської культури, зробив досить багато, щоб освічений богословський стан здавався метою, достойною того, аби добиватися її (...). Спадкоємність у священницьких родинах мала, певно, таке ж велике значення для розвитку нового соціального типу, як і плекання національних традицій у зв'язку з новими ідеалами культури”³⁶. Саме тому новий соціальний тип буковинського священника, сформований в результаті тривалих змагань місцевої православної еліти за здійснення йосифінського ідеалу освіти в галузі богослов'я, почав усвідомлювати себе представником інтелігенції, покликаним ширити ідеї просвіти та гуманізму в неосвіченій народній масі. Підтвердженням цього можуть служити слова протоієрея М. Галіпа, сказані у 1897 р. на окружному соборчику в Брідку: “Ми належимо до класу інтелігентної і ніхто нам браку просвіти і інтелігенції закинути не може (...). Всі маємо право до життя вічного, тож і супротив прав громадянських повинні бути рівні”³⁷.

У той час багато буковинських священницьких сімей переймалися духом німецької культури та освіти, рідну ж мову знали погано. Ось, що з цього приводу писав у своїх подорожніх нотатках російський мандрівник Е. Де-Вітте: “Ну ось, нарешті і Ревно зі Стрілецьким Кутом (...) На пагорбі церква, неподалік між селом і церквою довга будівля школи. А ось і невеликий будинок священника. Цього разу ми потрапили до православного священника, але батюшки не було вдома, ми застали матушку з дорослою донькою. Нас прийняли привітно, але по-руськи, як виявилось, порозумітися було важко, матушка багато чого не розуміла, довелося перейти на німецьку мову; та й сама матушка, скромна маленька стара, видавалася нам німкою”³⁸.

З народною культурою дітей священників знайомили головним чином старші родичі чи селяни-слуги. Але ті дитячі враження від пізнання народних традицій закарбовувалися у їх свідомості на все життя. Про це, зокрема, згадує у своїх мемуарах син православного пароха з передгірного

села Волока, що над Черемошем, Т. Галіп: “Невелика парохія і парохіальна канцелярія не давала багато праці, господарство у батьків було невелике – отже, батько випишував часописи з Чернівець і зі Львова та німецький ілюстрований журнал. Коли наставали довгі вечори, батько читав мамі і моїй старшій сестрі німецькі романи. А я тоді не знав іншої мови, лиш українську, тож висмикувався бувало з їдальні туди, де говорилося зрозумілою мені мовою, – до широкої кухні, в котрій зібралася челядь і, гріючись коло величезної натопленої печі, тереблять кукурудзу, перебирають фасоллю, а при тому і язики не дармують”³⁹.

Відомий громадсько-політичний діяч Буковини О. Попович, батько якого працював у 50–60-х рр. XIX ст. православним священиком у Буковинських Карпатах, теж повідомляє у своїх мемуарах окремі подробиці з побуту їхньої родини. “Мій батько, – пише він, – перенісся вже за рік зі своєї першої посади в Дорні до Сторонця, а відтак до Сергіїв. По десяти літах перенесли його за кару, бо дбав про німецьку літературу, ніж про церкву, сотрудником до Берегомету над Серетом, а відтоді по році завідателем парохії до Мосорівки над Дністром, де й по трьох роках помер (...). Моя мати займалася, як і другі попаді, хатнім господарством. Були вони настільки освічені, що покінчили німецьку дівочу школу в Чернівцях. Говорити говорили по-німецьки й по-українськи, а писати писали все по-німецьки. По попівських домах говорили старі між собою по-німецьки, а діти смішною мішаниною (...). Мамина мати була попадею-вдовою, жила в нашому домі й не займалася нічим, бо не бачила на обоє очей. Вона говорила тільки по-українськи, по-німецьки ж розуміла дещо. Її чоловік був перед моїм батьком парохом в Сергіях”⁴⁰.

На тлі дедалі прогресуючих процесів онімення та румунізації, лише поодинокі священицькі родини залишалися свідомі своєї народності. Таке самоусвідомлення серед українського духовенства Буковини проявлялося у орієнтації однієї його частини на народовців-українофілів, а іншої – на русофілів. Відвідавши дві такі русофільські священицькі сім’ї в Садогурі та Добринівцях Е. Де-Вітте занотував у своєму записнику: “Ми зайшли до священика, о. Кисель-Киселевського (...). Батьושка о. Діонисій – відмінний господар, опікується також народною справою та храмом. На жаль, не всі руські священики краю такі; українофільство просякло в їх середовище, а священиків руської народності на 144 православних парафій всього 50, решта ж румуни; з них на половину такі, які не розмовляють по-руськи; і серед малого числа руських не всі служать пастві і народній справі. Карти, вино, сон – ось проведення часу багатьох з них. Матушки переважно не

господині, а світські пані, що думають тільки про вбрання і виїзди. Вони нагадують нам тих пан-матушек в Північно-західній Росії (...). Але матушка Кисель-Киселевська добра і привітна господиня: все в сім'ї промовляє про її домовитість. Пригостивши нас кавою з домашнім печивом, вона взяла з нас слово заїхати на зворотньому шляху повечеряти. Батюшки не було вдома, він відправився в поле. В Добринівцях ми застали батюшку, матушка ж поїхала до міста. О. Григорій Драчинський – також добрий пастир свого народу; він ще молодий, і повний енергії і обіцяє добрі плоди від своєї діяльності”⁴¹.

Дотримувалися в священницьких родинях і народних традицій та обрядів. Зокрема, Т. Галіп залишив цікавий опис святкування в їхній родині “старого” нового року. “В (...) селі Брідку, – говорить він, – де був (...) панотцем мій покійний батько. Одного разу на новий рік прийшло церковне братство в гостину. Ми всі посідали до столу. І пішла розмова про святочні обряди, аж тут встали два найповажніші господарі і сказали, що хочять вивести старовинний “пляс”. Обнялися за шия і, приспівуючи на якийсь давній лад, зачали пританцьовувати на місці та все на три кроки підбігати вперед, то знову відбігали, легко вклоняючися. Зміст пісні – це було якесь урочисте вітання. Очевидно цей “пляс” міг бути останком релігійних танців з поганських часів”⁴².

Таким чином, в період перебування Буковини у складі імперії Габсбургів значно покращилося соціально-економічне становище сільських православних священників. Для утримання парафіяльного кліру було визначено сесійні ґрунти та встановлено сталу платню з релігійного фонду. Виведені за штат по старості священники забезпечувалися пенсією. Позитивних змін зазнав побут парафіяльного духовенства. Поліпшилися його житлові умови. Водночас помітно зріс освітньо-культурний рівень священників, а також остаточно сформувалась їх станова свідомість.

Annotation

The article dedicates to the problem of social and economical state of bukowinian priesthood in Austrian empire. The questions of allotment of land between clergy, the fixing of salary and pension, social help are raised. Especially the attention refers towards the way of life, living conditions and cultural level of priesthood.

Анотація

Стаття присвячена проблемі соціально-економічного стану буковинських православних священників в Австрійській імперії. В

дослідженні висвітлені питання надання духовенству земельних ділянок, постійної заробітної платні, пенсій, соціальної допомоги. Особлива увага приділена аналізу умов побуту, а також розглянуто культурно-освітній рівень буковинських православних священиків.

- ¹ Мордвинов В. Православная церковь въ Буковинь. – СПб.: Типографія А. М. Котомина. 1874. – 139 с., Sbiera I.G. Miscarea bisericeasca a Rominiilor din Bucovina // Candela. Foaia bisericeasca-literaria. Anul 1896. – Cernauti: Tipografica archiepiscopala. 1896. – P. 97-113, Onciul I. Der griechische-orientalische Religionsfond // Herzogthum Bukowina in Wort und Bild. – Wien: Verlag von Eduard Beiyer, o/J. – S. 155-174. Воробкевич Э. Е. Радовецкое православное епископство и его церковь. Историческо-археологическая студія // Candela. Foaia bisericeasca – literaria. Anul 1897. – Cernauti: Tipografica archiepiscopala. 1897. – P. 151-259., Воскресенский Гр.А. Православные славяне въ Австро-Венгрии. – С.-Пб.: Издание С.-Петербургского Славянскаго благотворительного общества, 1913. – 205 с., Nistor I. Istoria bisericeii din Bucovina si a rostul ei national-cultural in viata romanilor bucovineni. – Bucuresti: Institutul de Arte Grafice "Carol Gobl". 1916. – XXIX+295р., Турчинський Е. Значення Чернівців для православної теології у Південно-Східній Європі // Буковинський журнал. – 1996. – № 3-4. – С. 70-85. Масан О. Владика Євген (Гакман) – Визначний діяч православної Церкви на Буковині в ХІХ столітті. Нарис життя і діяльності. – Чернівці: Місто. 1999. – 76 с., Боднарюк Б. Матеріали до питання про становище духовенства на Буковині в кінці ХІХ ст. // Буковина – мій рідний край. ІІ Історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців. Матеріали. – Чернівці: "Візит - Інфо", 1997. – С. 44-48.
- ² Купчанко Г. Нькоторыя историко-географическія свьдѣнія о Буковинь. – Киевъ: Типографія М. П. Фрица, 1875. – 315 с., Simiginowicz-Staufe L. A. Die Volkergruppen der Bukowina. Ethnographisch - culturhistorische Skitzzen. – Czernowitz: Buchdruckerei H. Czopp. 1884. – 203 с., Кайндль Р.Ф. Гүдули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець. 2000. – 208 с., Kaindl R.F., Manastyrski A. Die Rutenen in der Bukowina. – Czernowitz: Buchdruckerei H. Czopp. 1889. – I. Theil. – 87 s., Kaindl R.F., Manastyrski A. Die Rutenen in der Bukowina. – Czernowitz: Buchdruckerei H. Czopp. 1890. – II. Theil. – 98 s., Manastyrski A. Die Ruthenen // Herzogthum Bukowina in Wort und Bild. – Wien: Verlag von Eduard Beiyer, o/J. – S. 228-271, В.М.К. [Козаришукъ В.М.] Изъ буковинскихъ карпатскихъ горъ // Наука. Ежемѣсячный иллюстрированный журналъ для русскаго народа за 1889-й годъ. Годъ издания XVIII. – Вьна: Изъ Типографіи Н. Верная, 1889. – С. 356-363, 407-412, 474-486, 541-547, 596-605, 661-665, 729-744, В.М.К. [Козаришукъ В.М.] Изъ буковинскихъ карпатскихъ горъ // Наука. Ежемѣсячный иллюстрированный журналъ для русскаго народа за 1890-й годъ. Годъ издания XIX. – Вьна: Изъ Типографіи Н. Верная, 1891. – С. 21-25, 81-89, 215-226, 285-295, 324-329, 603-613, 661-658, 723-729. Bevolkerungs der Bukowina – Населення Буковини / Переклад з нім. Ф.С.Андрійця, А.Т.Квасецького. – Чернівці: Зелена Буковина, 2000.–160с., Dan D. Rutenii din Bucovina. Schita etnografice. – Bucuresti: Socesc. Extr. din Analele Academie Romane. Ser. 2. Tom 35. 1913. – 44 p.
- ³ Onciul I. Der griechische-orientalische Religionsfond. –S. 155-156.
- ⁴ Polek J. Josep's II. Reisen nach Galizien und der Bukowina und Ihre Bedeutung fur letztere Prowinz // Jahrbuch des Bukowinaer Landes-Museums. Sechster Jahrgang. – Czernowitz. 1898. – S. 107-108.

- ⁵ Normalien der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diöcese von 1777-1886 / Zusammengestellt und redigit infolge des Bukowinaer gr.-or. Erzbischoflichen Consistoriums vom 13/25 Marz 1886 ad Nr. 726 vom Consistorial-Rath Мyton M. Calinescu. – Czernowitz: Verl. des gr. or. erzbisch. Consist. s.a., 1887. – Bd. I. – S. 28-134.
- ⁶ Мордвинов В. Православная церковь въ Буковинь. – С. 35-36.
- ⁷ Там само. – С. 38-39.
- ⁸ Там само. – С. 34.
- ⁹ Там само. – С. 36-37.
- ¹⁰ Onciul I. Der griechische-orientalische Religionsfond. – S. 159.
- ¹¹ Ibid. – S. 162.
- ¹² Ibid. – S. 164.
- ¹³ Чучко М. Організаційно-обрядова практика дерев'яного церковного будівництва на Буковині в XV-XIX ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: 36. наук. праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 1. – С. 224-225.
- ¹⁴ Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. Збірник документів. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1949. – С. 95-96.
- ¹⁵ Normalien der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diöcese von 1777-1886. – Bd. I. – S. 235-238.
- ¹⁶ Масан О. Владика Євген (Гакман) – Визначний діяч православної Церкви на Буковині в XIX столітті. Нарис життя і діяльності. – С. 18-19.
- ¹⁷ Onciul I. Der griechische-orientalische Religionsfond. – S. 167, 172.
- ¹⁸ Мордвинов В. Православная церковь въ Буковинь. – С. 93.
- ¹⁹ Foaiia Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopesc in afacirile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1900. – Cernauti: Societatia tipografia bucovineana in Cernauti, 1901. – P. 42.
- ²⁰ Мордвинов В. Православная церковь въ Буковинь. – С. 92-93.
- ²¹ Jnciul I. Der griechische-orientalische Religionsfond. – S. 164.
- ²² Foaiia Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopesc in afacirile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1899. – Cernauti: Tipografia universitara c. r. Rudolf Eckhardt, 1900. – P. 17-18, 19.
- ²³ Мордвинов В. Православная церковь въ Буковинь. – С. 92-93.
- ²⁴ Foaiia Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopesc in afacirile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1893. – Cernauti: Tipografia universitara c. r. Rudolf Eckhardt, 1893. – P. 79-80.
- ²⁵ Монастырській А. Въ якій способ можна-бы бракуючи домы для приходниковъ и сотрудиниковъ въ сей Архидіецезіи скоро сбудувати? // Candela. Foaiia bisericneasca-literara. Anul 1901. – Cernuti, 1901. – P. 763-765.
- ²⁶ Боднарюк Б. Матеріали до питання про становище духовенства на Буковині в кінці XIX ст. – С. 79-80.
- ²⁷ Буковинские Ведомости. – 1897. – 9 (21) февраля. – С. 3.
- ²⁸ Воробкевич Э. Е. Радовецкое православное епископство и его церковь. Историческо-археологическая студія. – P. 251.
- ²⁹ Буковинские Ведомости. – 1896. – 10 (22) марта. – С. 2.
- ³⁰ Foaiia Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopesc in afacirile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1898. – Cernauti: Tipografia universitara c. r. Rudolf Eckhardt, 1899. – P. 79-80.

- ³¹ Foaia Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopesc in afacirile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1900. – Cernauti: Societatia tipografia bucovineana in Cernauti, 1901. – P. 3; Foaia Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopesc in afacirile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1905. – Cernauti: Societatia tipografia bucovineana in Cernauti, 1906. – P. 12; Foaia Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopesc in afacirile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1906. – Cernauti: Societatia tipografia bucovineana in Cernauti, 1907. – P. 20, 39-40.
- ³² Монастырський А. Въ якій способ можна-бы бракуючи дома для приходниковъ и сотрудниковъ въ сей Архидіецезіи скоро сбудовати? – P. 765.
- ³³ Сплени Г. фон. Опис Буковини / пер. з нім., передмова і коментар О. Д. Огужа. М. М. Сайка. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 40-41.
- ³⁴ Сплени Г. фон. Опис Буковини. – С. 26.
- ³⁵ Фoaia Ordіnaciunilor Kotsistoriului episcopala in trebile bisericesti ale Diecesei Bucovinei. Anul 1868. – Чернеуці: Ку tipariul lui Rudolph Eckhardt, 1868. – П. 32-34; Foaia Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopal in trebile bisericesti ale Diecesei Bucovinei. Anul 1879. – Cernauti: Tipariul lui Rudolph Eckhardt, 1879. – P. 41; Попович О. Відродження Буковини // Буковинський журнал. – 1992. – № 1. – С. 125.
- ³⁶ Турчинський Е. Значення Чернівців для православної теології у Південно-Східній Європі. – С. 83.
- ³⁷ Галипъ М. О вимогахъ нынешного часу до священнического стану въ напрямъ публычного житя // Candela. Foaia bisericeasca – literaria. Anul 1879. – Cernauti: Tipografia arhiepiscopala, 1897. – P. 373.
- ³⁸ Де-Витте Е. Буковина и Галичина. Путевые впечатления (с историческими очерками). Лето 1903 г. – К.: Типо-литографья Т. Г. Мейнагдера, 1904. – С. 24.
- ³⁹ Галип Т. З моїх споминів // Буковинський журнал. – 1994. – № 1-2. – С. 154.
- ⁴⁰ Попович О. Відродження Буковини. – С. 126.
- ⁴¹ Де-Витте Е. Буковина и Галичина. Путевые впечатления (с историческими очерками). Лето 1903 г. – С. 26-27.
- ⁴² Галип Т. З моїх споминів. – С. 171.